

ISSN: 1300-1582

T.C. Erciyes Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

*Erciyes University
Journal of the Institute of Social Sciences*

Yıl: 2002/1

Sayı : 12

KUR'AN-I KERİM İSİGİNDA SABİR KAVRAMI

Ars. Gör. Mehmet DEMİRCİ

E. Ü. İlahiyat Fakültesi
mdemirci@erciyes.edu.tr

Özet

Makalede Kur'ani Kerim'de zikri geçen ahlâki kavramlardan birisi olan sabir ele alınmaktadır. Çalışmanın giriş kısmında sabrin sözlüklerdeki anlamı incelenerek tanımına dair bazı ön bilgilere yer verilmiştir.

Bir kavram olarak sabrin anlamının açık olarak ortaya konabilmesi için, sabirle ilgili olduğu görülen hilm, cehl ve cezu' gibi bazı kavramlar incelenmiş, kavrama zaman içerisinde ne gibi anlamlar yüklediğini ortaya koyabilmek için de, İslam öncesi dönemdeki anlamıyla Kur'an'ın indigi dönem içindeki anlamları arasında karşılaştırmalar yapılmıştır. İslamî ilimlerin ve fikir akımlarının gelişme gösterdiği sonraki dönemde ise kavram, daha çok tasavvuf geleneği içerisinde ele alınmış ve çeşitli şekillerde değerlendirilmiştir.

Kur'an bağlamında sabir kavramı takva, tevekkül, şükür ve namaz gibi kelimelerle birlikte zikredilmektedir. Çalışmada bunlar ile sabir arasındaki ilişkinin ne olduğuna kısaca temas edilmiştir.

Son olarak kavram, ruhi ve ahlâkî açıdan ele alınmış ve Kur'an'ın bakış açısı ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. Giriş

Kur'an'ı Kerimde, ana kaynaklarda, hatta günlük hayatımızda çok sık geçen sabir kavramının mahiyeti, yani sabrin ne olup ne olmadığı çok açık bir şekilde ortaya konmamış ya da en azından bu konuyu derinlemesine inceleyen bir araştırma yapılmamıştır. Hangi durumlarda ne dereceye kadar sabir gerekir? Sabredilmeyecek veya sabrin yanlış sonuçlara yönlendirebileceği durumlar var mıdır? gibi sorular, ana kaynaklar esas alınarak açık bir şekilde cevaplandırılmamıştır.

Kavramı doğru anlayabilmek için onun ahlâkî yönünün de incelenmesi gerekmektedir. Çünkü sabir her şeyden önce ahlâk ile ilişkili olup, kişinin ahlâkî bakımdan olgunluğunu gösteren önemli bir meziyettir. Bunun için sabrin ahlâkî açıdan ele alınarak incelenmesi ve Kur'anın ahlâk

anlayışında bunun nasıl bir yere ve öneme sahip olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Sabir aynı zamanda, insanın iç dünyasında cereyan eden ve onun tahammül gücü ile yakından alakalı olan bir erdemdir. Bu yönü ile o, insanın ruhsal yönünde önemli bir yer tutar. Sabrin insanın rûhî yapısında nasıl bir öneme sahip olduğunun ortaya konulması onun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu çalışmadaki maksadımız, sözkonusu ahlaki kavramın anlamını belirgin hale getirmek ve sabir denilen ruhî eylemin sınırlarını Kur'an'dan hareketle çizmeye çalışmaktır.

Sabr kelimesi Arapça'da hapsetmek, kendisini ya da başka birisini bir şeyden alıkoymak, birini öldürmek üzere hapsetmek, (eḥ-masburah: öldürülmek üzere hapsedilen kişi), sıkıca yakalamak,¹ ("katelehu sabran", onu sıkıca yakalayarak öldürdü),² birini bağlamak, birisinden öğ almak, cezalandırmak, misillemede bulunmak, kisas yapmak, birine kefil olmak³ gibi anlamlara gelmektedir.

Kelime bazı bağlamlarda şu anlamlara gelmektedir: Esbera –isbâr- birini bir şeye zorlamak, (örn: hakimın birini zorlaması).⁴ Sütün eksidigini ifade etmek için de bu fiil kullanılmaktadır, (esbera'ḥ-leben). İstesbera –istisbâr-: Bir şeyin yoğunlaşması demektir.⁵

İsim şeklinde sabrin, aşağıdaki anlamlara geldiği görülmektedir:

Sabîr: kâtil anlamına gelirken, masbûr da maktul anlamına gelmektedir. Yine masbûr, iskenceye maruz kalan harp esirleri ve şehitler içinde kullanılan bir kelimedir.⁶ Hadis-i şeriflerde, İslam'a uygun olmayan bir şekilde, eziyet edilerek öldürülen hayvanlar için de masbûr ifadesi kullanılmıştır.⁷

Sabir kelimesinin fiil şeklindeki kullanımında öne çıkan temel anlamın kendini alıkoymak, hapsetmek olduğu görülmektedir. Türkçe'de kullanılan sabir kelimesi de daha çok sabrin bu yönünü yansıtır niteliktedir. Bu çalışmada biz sabrin bu yönündeki anlamını esas alacağız.

İslam bilginleri eserlerinde sabir kavramına dair çeşitli tanımlar getirmişlerdir. Bunlardan bazıları şöyledir: "Aklin ve seriatin gerektirdiği durumlarda nefsinin hapsetmek, kendine hakim olmaktır." Râgib eḥ-İsfahânî sabri böyle tanımladıktan sonra bunun umûmî bir anlam ifade ettiğini, dolayısıyla sabrin değişik durumlara göre farklı lafızlarla isimlendirildiğini belirtmektedir. Mesela, savaş meydanında savaşın çeşitli sıkıntılarına karşı kişinin *kendisini alıkoyması, kendisine hakim olması*, şeklinde göstermiş olduğu sabra seccat (yigitlik), sır saklama konusunda gösterilen sabra da kitmân-i nefis denmektedir.⁸ Müfessir Râzî de buna benzer bir tanım

getirmiştir. Ona göre sabir “nefsi, şehvet gereği olan arzulardan alıkoymaktır.” Bu sabretme eylemi cinsî arzulara karşı olursa iffet, öfke ve kızgınlığa karşı olursa hilm, sır saklama konusunda olursa kitman-i nefis, bolluk ve refah içinde yaşamaya karşı olursa zühd gibi isimler alır.⁹ Cürcânî’ye göre sabir, “bela ve musibetlerden doğan üzüntüyü, Allah’tan baskasına, sikalet etmemektir.”¹⁰

Mutasavvıflardan bazıları ise sabra, kendi anlayışlarına uygun olarak, daha özel bir anlam vermişlerdir. İbni Ata’ya göre sabir, “musibetler içindeyken, en güzel bir biçimde, edebe riayet etmektir.” Ebu Ali Dakkak sabri “takdire itiraz etmemek” şeklinde yorumlarken, Cüneyd-i Bağdâdî’ye ise sabir nedir? diye sorulduğunda: “sabir, yüzünü eksitmeden acıyı yudumlamaktır” şeklinde cevap vermiştir.¹¹

Resid Rıza’nın yapmış olduğu tanıma göre sabir, “zorluklara tahammül ederek nefsi yenmek ve acele davranmamak”tır. Buna göre sabir, iki unsurdan oluşmaktadır. Bunlardan birisi, *acele etmemek*, diğeri de sabredilecek durumlar karşısında mukavemet göstermek, yani *direnme*dir. Dolayısıyla herhangi bir tavrın sabirli bir davranış olarak nitelendirilebilmesi için bu iki unsurun aynı anda bulunması gerekmektedir. Disardan bakıldığında tepkisiz kalmak şeklinde tezahür eden her davranışın sabir olarak nitelendirilmesi mümkün değildir. Sözkonusu davranışı gösterenlere sabirli değil, *belîd* adı verilir.¹²

2. Sabirle İlişkili Bazı Kavramlar

a) Hilm

Hilm sözlükte rüya, akıl, sabir, yumusak huyluluk ve ağır baslılık gibi anlamlara gelmektedir.¹³ İbni Manzur “hilm”i, temkinli ve ağırbaşlı olmak şeklinde izah etmektedir. Ona göre hilm,¹⁴ hafiflik anlamına gelen *sefeh* kelimesinin zıddıdır ki, bu özü itibarıyla cehalet demektir.¹⁵ İslam öncesi dönemde hilm, cehl kelimesinin zıddı olarak kullanılmaktadır. Cehl kelimesi ise, cahiliye döneminde bilgisizliği ifade eden bir kavram olmaktan ziyade, sabirsiz ve fevrî davranmayı ifade eden bir kavramdır. Birbirleriyle olan bu zıtlık ilişkisinden dolayı her iki kavram da sabrin anlam alanı içine girmektedir. Bunun için sözkonusu kavramların incelenmesi sabrin anlamının daha açık olarak ortaya çıkmasına yardımcı olacaktır.

Cahiliye dönemi sairlerinden Züheyr el-Absî bir şiirinde cehl ve hilm karşıtlığını şöyle dile getirmektedir: “Öyle sanıyorum ki, bendeki hilmî

gördükleri için adamlarım bana bu kötülükleri yapıyorlar. Fakat bazen *halîm* dahi *cahil* olmak durumunda kalabilir.”¹⁶

Ragîb el-İsfahânî’ye göre hilm, “öfke duygusunun coskusundan nefsi korumak,”¹⁷ Cürcânî’ye göre ise “öfkenin kabarması durumunda itidalli davranarak sükûneti muhafaza etmektir.”¹⁸

Kur’an-i Kerimdeki sabri, hoşgörüyü ve affi emreden pek çok ayet hilm faziletinin kapsamı içinde değerlendirilmiştir: “Onlar yeryüzünde hevni ile yürürler ve cahiller kendilerine laf attıklarında ‘selam’ derler.”¹⁹ mealindeki ayette geçen *hevn* kelimesi *hulemâ* şeklinde açıklanmıştır. Buna göre ayetin meali şöyledir: Rahman’ın kulları yeryüzünde halîm olarak (vakarla) yürürler.²⁰ Gazâlî, muhtemelen, ayette geçen “cahiller” kelimesi nedeniyle “hevn” kelimesini hilm ile tefsir etmektedir.

Hilmde sabir sekînet ve vakar vardır. O, öfkeye, ihtiraslara ve bencil duygulara hakim olarak ağır basılı davranmak demektir. Fakat asla güçsüzlük ve onursuzluktan kaynaklanan bir acizlik göstergesi değildir. “Hilm üstün bir akıl gücüdür. Bu gücün olmadığı yerde hilm de yoktur. Hilm baskalarını idare edenlerin vasfıdır; baskaları tarafından idare edilenlerin değil. Yarattıkları bakımından zayıf ve güçsüz olan bir kişiye, kızdırıldığı takdirde, ne kadar sakin durursa dursun *halîm* denmez. O sadece zayıf bir kimsedir. Halîm o kimsedir ki istediği zaman her şeyi yapabilecek gücü ve kudreti olduğu halde öfkesini dizginler ve ona hakim olur.”²¹ Esmâ-i Hüsnâ’dan olan *Halîm*’in Kur’an’daki kullanımı da bunu teyit etmektedir: Hilmin “Gafûrun halîm”, “Alîmün halîm” “Ganiyyün halîm” ve “Sekûrun halîm” gibi ifadelerle Allah’a nisbet edilmesi bunu göstermektedir. Çünkü Allah, hem bağışlama gücüne sahip, Alîm ve Ganî (her şeyden müstagnî); ve aynı zamanda Halîmdir de.

Hilm kavramı, her ne kadar pek çok bakımdan sabir ile ortak yönleri sahip ise de, bu onların birbirinin müradifi oldukları anlamına gelmez. Aralarındaki bu yakın ilişkiye rağmen, kendi içlerinde bir takım farklılıkları da vardır. Bunları şöyle izah edebiliriz:

Kur’an-i Kerimdeki kullanımları gözönüne alındığında hilm kavramının çoğunlukla Allah (cc.) hakkında, sabir kavramının ise insanlar hakkında kullanılması dikkat çekmektedir. Hilmin Allah hakkında sıklıkla kullanılmasından bu erdemde gücün, sabirdakine göre daha fazla bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır.

Her iki kavramda da insanın kendisini (nefsini) kontrol etmesi esas olduğu halde, bu kontrol etme eylemi, hilm erdeminde daha çok öfke

gücünün kontrol edilmesine yönelik bir eylemdir. Sabir erdeminde ise öfkenin yanında baska seylere karsi da –mesela, bela ve musibetlere karsi insanin kendisini kontrol etmesi sözkonusudur.

b) Cehl

Cehl kelimesinin anlami uzun bir süre “ilm” (bilmek) kelimesinin tam ziddi; bilgisizlik olarak telakki edilmistir. Dolayisiyla Islam’ın dogusundan önceki dönemi tasvir etmek için kullanılan cahiliye çagi ifadesi bilgisizlik çagi seklinde anlasilmistir. Fakat kelimenin cahiliye dönemindeki kullanimi gözönüne alindiginda durumun zannedildigi gibi olmadigi ortaya çikar. Islam öncesi döneme ait siirlerde bu kelimenin, asabi, patavatsiz ve sabirsiz bir mizaci tasvir etmek üzere kullanilmis oldugu görülür.²² Cahiliye dönemine ait siirlerde cehl kökenli kelimeler, çoğunlukla hilm (yumusak huyluluk) ile birlikte kullanilmistir.²³ Yani bu kelime o dönemde hilm ve sabr kavramlarinin zitti olarak kullanilmaktaydi. Cahil birisine karsilik, halim ve sabirli kisi, duygularini ve ihtiraslarini kontrol etmeyi ve öfkesini yenmeyi basarabilen kisi demektir.

Cehl kavraminin sabirsizlik ifade eden bu yönüne Kur’an-i Kerim’de Hz.Yusuf’un diliyle söyle isaret edilmistir: “Ey Rabbim, bana zindan bunlarin benden istediklerinden daha iyidir. Eger sen onların hilesini benden savmazsan sehvetle onlara uyarim ve cahillerden olurum.”²⁴ Burada cahil kelimesi, nefsinin istek ve arzularina sabredemeyerek onlara uyan kisiyi ifade etmek üzere kullanilmistir.

Kur’an’da Resulullah (sav)’a, karsilasmis oldugu bir takim güçlükler karsisinda yilmamasini ve sabirli davranmasini öğütleyen ayetler dikkate alindiginda burada da, cehl kelimesinin bir nevi sabirsizlanmak anlamina geldiği görülür. Konu ile ilgili olan En’am suresi 34.ve 35. ayetlerin meali şöyledir:

“Andolsun ki, senden önceki peygamberler de yalanlanmisti. Onlar yalanlanmalarina ve eziyet edilmelerine ragmen *sabrettiler*, sonunda yardimimiz onlara yetisti. Allah’in kelimelerini (kanunlarini) degistirebilecek kimse yoktur. Muhakkak ki gönderilen peygamberlerin haberlerinden bazisi sana geldi.” “Eger onların yüz çevirmeleri sana agir geldi ise, yapabiliyorsan yerin içine inebilecegin bir tünel, ya da göge çikabilecegin bir merdiven ara ki onlara bir mucize getiresin! Allah dileseydi elbette onlari hidayet üzerinde toplayip birlestirirdi. O halde sakin *cahillerden* olma.”²⁵ Bu ayetlere göre sabirsiz hareketler cahil kisilerin davranislaridir. Beyzâvî ayetin sonundaki cümleyi su sekilde tefsir

etmektedir: “Elde edilmesi tabiaten inkansız olan seyleri arzulayarak ve sabrin yakisacağı durumlarda sabirsizlanarak cahiller gibi olma, çünkü bunlar cahilin tipik davranislaridir.”²⁶

Verilen örneklerden de anlasilacağı gibi cehl kavrami eski Arap siirinde ve Kur'an'da hilm ve sabrin ziddi olarak kullanılmaktadır.

c) Cezû' – Helû'

El-Cez'u, sözlükte kesmek, bölmek, ipi ortadan kesmek gibi anlamlara gelmekle beraber, kavram olarak sabir kelimesinin zitti olarak kabul edilir.²⁷ Hel'u kelimesi de sikilmek, hirsli olmak ve sabirsizlanmak gibi anlamlara gelmektedir. Arapça'da 'câa' ve 'helea' sözü kisinin aciktigini ve sabirsizlandigini belirten bir sözdür.²⁸

Cez' kelimesi sabrin zit anlamlisi olarak bir ayette fiil sekinde geçmektedir: “... Onlar da der ki: Allah bizi hidayete erdirseydi biz de sizi dogru yola iletirdik. Simdi biz *sizlansak da (cezi'nâ)*, sabretsek de birdir. Çünkü bizim için siginacak bir yer yoktur.”²⁹

Bu kelime baska bir ayette de cezû' sekinde mübalaga sigasi ile geçmektedir: “Gerçekten insan pek hirsli (*helû'*) yaratilmistir: kendisine fenalik dokundugunda çok sizlanan, iyilik dokundugunda da pek pinti kesilendir.”³⁰ Bu ayette geçen cezû' ve menû' kelimeleri, helû' kelimesini tefsir etmektedir. “Helû' kelimesi ise içinde bir tür çabukluk anlamı bulunmakla birlikte, bir taraftan tahammülsüzlük (sabirsizlik) ve mizikçilik; diger taraftan da siddet ve hirs gibi anlamlari bulunan ikili bir yapıya sahiptir.”³¹ Iste cezû' kelimesi böyle ikili bir anlama sahip olan *helû'* kelimesinin sabirsizlik ve tahammülsüzlük yönünü ifade etmektedir.

Bu iki kelimeyi cahiliye sairlerinden Amr b. Ma'dî bir siirinde sabrin zitti olarak kullanmaktadır: “ Sabirsiz davranarak *kaygiya kapilmam*. Çünkü aglayip *sizlanmam* (cez') bana bir fayda vermez. Ona (bir arkadasini kastediyor) kefenini kendim giydirdim, çünkü ben yaratildigim gün *sabirli* yaratilmisim.”³²

Görüldüğü gibi her iki kelime de *sabirsizlik* ve tahammülsüzlük anlamini ifade etmektedir.

3. Kavramın Tarihî Seyri

Muallakât olarak bilinen cahiliye dönemine ait Arap siirlerinde genellikle göçebe hayat tarzına mahsus olan konaklama ve göç hatiralari, ask, içki, övgü, övünme, cesaret, yerme vs. konular dile getirilmekteydi.³³

Sabir kavramı ise bunlar arasında daha çok secaat (yigitlik-cesaret) ile ilgili olan siirler içerisinde geçmektedir. Cahiliye döneminde secaat, kişinin kendisini ve kabilesini çöldeki olumsuz şartlardan ve düşmanlardan korumasına yönelik olarak ortaya çıkan en belirgin bir vasıftı.

Cahiliye Araplarında secaat ile birlikte anılan çok önemli bir meziyet de sabir idi. Sabir, acımasız çöl şartlarında açlık, susuzluk, sıcak ve soğuk gibi zorluklarla mücadelede ve geleneksel olarak süregelen kabile savaşlarında Arabin bunlara tahammül etme gücünü gösteren çok önemli bir vasıftı. Bunun için sabir secaatle birlikte telakki edilmiştir.³⁴

Muallaka sairlerinden olan Tarafe b. Abd'in dedesi Sa'd b. Malik b. Kays harp alanında savaşın siddetine ve azametine ancak sabirli kişilerin dayanabileceğini belirtmek üzere şu misraları dile getirir:

“(Savaşın siddetine) ancak çok sabirli gençler, yirtici atlar, sağlam zirhlar, parlak miğferler ve oklar tahammül edebilir.”³⁵

Tarafe b. Abd savaş meydanında göstermiş olduğu cesaretle kendisini övmekte ve sabir anlamına gelen “habsü'n-nefs” ifadesini kullanarak, düşmanlarına karşı nasıl kararlı bir şekilde savastığını anlatmaktadır:

“Nice günler vardır ki, kadınlarımızı ve şerefimizi korumak için düşmanların savurdıkları her türlü tehdide ve gözdağına rağmen sabretmişimdir.”³⁶ Burada sabri ifade etmek üzere kullanılan “habsü'n-nefs” (kendini alıkoymak) ifadesi savaş meydanında düşmana karşı boyun eğmeyerek direnmek demektir.

Cahiliye döneminde çok önemli bir erdem olan cömertlik (kerem) de sabirle ilişkili bir kavramdır. Çünkü, *kerem* de sabir gibi kişinin secaatinin (yigitliğinin) göstergesi durumundaydı.³⁷ Arapların anlayışına göre sabirli ve secaat sahibi olan bir kimsenin aynı zamanda cömert (kerîm) de olması gerekli idi.³⁸ Aralarındaki bu yakın münasebetten dolayı cahiliye siirlerinde sabir, kerem (cömertlik) erdemi ile birlikte kullanılmıştır.³⁹

Cahiliye döneminde, özetlemeye çalıştığımız şekilde bir anlam ifade eden sabir kavramının yapısında nüzul dönemiyle birlikte acaba ne gibi anlam değişiklikleri söz konusu olmuştur? Sunu belirtmek gerekir ki, nüzul dönemi ile eski Arap dünya görüşü arasında büyük bir fark olduğu kadar, belirli bir devamlılık da bulunmaktadır. Bu süreklilik, özellikle ahlâkî niteliklerde söz konusudur. Kur'an-ı Kerim, cahiliye döneminde kullanılmakta olan pek çok kelimeyi, yeni anlamlar yüklemek suretiyle insanlara sunmuştur. Mesela cahiliye döneminde cömertlik (kerem), yigitlik (secaat), sabir, güvenilirlik ve doğru sözlülük gibi değişik faziletleri ihtiva

eden “mürüvve”yi⁴⁰ Kur’an-i Kerim, bütün Müslümanlara tavsiye etmektedir. Fakat Kur’an bu erdemleri cahiliye’de bulunduğu sekliyle canlandırıp tanzim etmemistir. Kur’an bunları kullanırken kendi ahlâkî sistemi içinde yeniden şekillendirerek enerjilerinin daha önce hazırlamış olduğu farklı kanallara akmasını sağlamıştır.

Cahiliye döneminde savaşçının cesaret ve kereminin önemli bir göstereci olan sabrin, Kur’an’ın nüzulü ile birlikte bir takım yeni anlamlar kazandığı gözlenir. Çünkü Müslümanlık, kişinin hayatında yeni bir çığır açmakta, böylece Müslüman olan kişi, her şeyden önce bencillikinden, kendi gücüne güvenmekten vazgeçip, alçak gönüllü, halim-selim bir kul olarak efendisi Allah’ın huzurunda duran birisi haline gelmektedir.⁴¹ İnsanın bu yeni durusu, onun hayatının yeniden anlamlanması demek olduğundan, sabir gibi ahlâkî bir kavram da bu değişimden kendisine düşen payı mutlaka alacaktır. Yeniden şekillenmekte olan bu ahlak anlayışı içerisinde sabir kavramı, eski ahlak anlayışına göre, uygulanabilirliği daha güç olan bir anlam ifade etmektedir. Bu yeni anlam muhteris, parlamaya hazır bir karakterde bulunan o günkü Araplara çok zor gelmiştir. Bunun için Kur’an’da, böyle bir karakteri terkederek *sabretmenin*, dağ yolunun en dik tirmanış seridini; (akabeyi) asmanın şartlarından birisi olduğu önemle vurgulanmıştır.⁴²

İslam, eskiden sadece cesaretin bir ögesi olarak bilinen bu sabir anlayışına dînî bir karakter vermek suretiyle kendisinin en belli başlı erdemlerinden biri haline dönüştürmüştür ki, bu da *Allah rızası için sabir’dir*. İlk inen ayetlerde sabrin semantik yapısındaki bu değişim hemen göze çarpmaktadır: “Ey bürünüp sarıyan! (resulüm) Kalk ve uyar ... *Rabbin için sabret*.”⁴³ Sabrin Allah rızası için gösterilmesi gerektiğini belirten başka bir ayetin meali de şöyledir: “Onlar (başka bir amaç uğruna değil) Rablerinin rızasını isteyerek sabreden, namazını dosdoğru kılan, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli ve açık olarak (Allah yolunda) harcayan ve kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. İşte dünya yurdunun sonucu (cennet) sadece onlarındır.”⁴⁴

Nüzul döneminde Müslümanları sabirli davranmak durumunda bırakan sıkıntılar sadece bedeni sıkıntılarla sınırlı olmayıp, müsrıkların sözlü saldırıları, onlarla alay etmeleri, onları hakir görmeleri ve toplumdaki dışlanmaları gibi psikolojik sıkıntılardır aynı zamanda. Kur’an-i Kerim bu durumları karşısında da inananları sabra davet etmektedir.⁴⁵ Tahrik edici nitelikteki bu baskılara rağmen Kur’an’ın inananları sabra davet etmesi, cahiliye dönemindeki sabir anlayışına ters bir çağrı idi. Çünkü cahiliye döneminde sabir, her şeyden önce, kişinin kendisinin ve kabilesinin şerefini

koruması için savaş meydanlarında direnme şeklinde gösterilen bir meziyetti. Fakat bu dönemde görünüşte Müslümanların izzet ve şerefleri çöğnenmekteydi. Sayet bir kimse, her şeyin kişisel veya kabile çıkarlarına dayandığı cahiliye döneminde, bu tür hakaret ve eziyetlere maruz kaldığı halde sabredip tepkisiz kalmış olsaydı, onun bu davranışı korkaklık olarak görülürdü. Fakat Kur'an buna da sabir adını vermişti. İste henüz müslüman olmuş kişilerin böylesine zorlandıkları sıkıntılı bir dönemde Resulullah (sav) sabir erdemine, imani *sabir* olarak tarif edecek kadar önem vermiş, Ona iman nedir? diye sorulduğunda: “ İman sabir ve müsamahadır”⁴⁶ şeklinde cevap vermiştir. Görüldüğü gibi bu dönemde sabir, iman anlamına da gelmektedir. “Sabir Allah'a beslenen hakiki inanın esaslı bir yönünü yansıtır niteliktedir. Sabir imanin öyle önemli bir rüknüdür ki, o inanç bu sabri olmayacak durumlarda bulunduğu zaman bile gösterebilmektedir.”⁴⁷

Cahiliye döneminde düşman karşısında sebat etmenin bir göstergesi olarak kabul edilen sabir erdeminin, İslamî dönemde de bu anlamını muhafaza ettiği görülmekte, fakat buna ilaveten savaş durumunun dışında bir takım başka zorluklara da (eziyet ve hakaretlere) katlanmak sabir olarak adlandırılmaktadır. İslam, cahiliye dönemde çöl Araplarının secatini (yigitliğini) gösteren bu erdemi, mü'ninlerdeki imanının önemli bir göstergesi haline dönüştürmüştür.

Kur'anın nüzulünün sona ermesiyle birlikte Allah'ın (c.c.) insanlara göndermiş olduğu yeni din, sabir gerektiren sıkıntılı bir teblig döneminin ardından toplum vicdanında yankı bulmuş, ardından İslamiyet Araplar dışında diğer kavimler arasında da yayılmaya başlamıştır. İslamiyet'in yayılmasına paralel olarak onun insanlara doğru bir şekilde ulaştırılması ihtiyacı hasıl olmuş ve hadis, tefsir, fıkıh gibi dînî ilimler tesekkül etmeye başlamıştır. Bu yeni dönemde sabir kavramının ağırlıklı olarak mutasavvıflar tarafından işlendiğine şahit olmaktayız. Bu geleneğe sabir önemli bir yere sahip olmuş ve mutasavvıflar bu ahlâkî ilkeyi çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. Serrâc, el-Lüm'a adlı eserinde, tasavvuftaki makamları sıralarken yedi makamdan bahseder ve bunlardan birinin sabir makamı olduğunu belirtir.⁴⁸

Necmeddin-i Kübrâ'ya göre “Sabir, tipki bir ölüde olduğu gibi, nefsin haz duyduğu şeylerden mücadele ile uzak kalmasıdır.”⁴⁹ Ebû Talib el-Mekkî de sabri nefis mücadelesi bağlamında değerlendirerek şöyle tanımlamıştır: “Sabir, nefsin arzularına karşı, insanın içindeki kötü duygulardan temizlenmesidir.”⁵⁰

Mutasavvıflardaki çile anlayisi da sabirle ilgilidir. Bu anlayis özünü Kur'an-i Kerim'de geçen Hz. Musa'nin Allah ile vaatlesmesi hadisesinden almaktadır. Ismail Hakki Bursevî, tarikat ehlinin (Halvetiyye) kirk günlük süluku bu ayetlerden aldigini belirtir.⁵¹ Hz. Musa' (a.s.) sabir gerektiren bu kirk günlük bekleme (sabir) süresinden sonra Allah'in kelamina mazhar olmuştur.

Mutasavvıflar Kur'an-i Kerim'de farkli sekillerde kullanılan sabir kelimelerinin her birisine tasavvufi açıdan farkli manalar vermişlerdir: Sabr fillah; hak yolda sebat, kendini mücadeleye alistirmek, lezzetleri terk etmek, Sabr maallah; huzur ve keşf ehlinin fiil ve sıfat elbiselerinden soyunduklari (kurtulduklari) andaki sabri, Sabr billah; Allah'in (cc.) külliyyet ile yok ettigi istikamet makamındaki temkin ehli olan (duruşmuş) kisilerin sabri gibi anlamlara gelmektedir.⁵²

Sabrin *tasabbur*, *sabir istibâr* adlarıyla üç mertebesinden sözedilmiş, Allah'in takdirinden hosnut olarak sikinti ve zorluklardan haz duymak seklinde arif kisilerde gerçekleşen sabrin (*istibâr*), bilinen sabirdan daha ileri bir mana tasidigi belirtilmiştir.⁵³

Mutasavvıflarin bu meselede ilgilendikleri konulardan biri de sabir-sükür iliskisidir. Sabir havf makamına, sükür ise recâ makamına benzetilmiştir.⁵⁴ Sabredenler hakkında olduğu gibi havf makamında bulunanlar içinde mükâfatlarının iki kat verilecegi Kur'an'da vurgulanmıştır.⁵⁵

Gördüğümüz kadariyla tasavvufta sabir, Allah'a teslim olmayi ve takdire riza göstermeyi gerektirir. Bundan da öte, Allah'tan gelen her şeyi, ondan gelmiş olması münasebetiyle, hosnutlukla karşılamak seklinde anlaşılmaktadır.

4. Sabrin Kur'an Bağlamında Kullanımı

Sabir, Kur'an-i Kerimde çoğunlukla bazı kavramlarla veya meziyetlerle birlikte zikredilmektedir. Bunlarla sabir arasındaki iliskinin mahiyeti araştırıldığında, sözkonusu kavramların sabrin anlamını tamamladıkları ve onun doğru anlaşılmasına katkıda bulduklari görülür.

Bunlardan birisi takva kavramıdır. Altı ayette sabir ve takva kelimeleri birlikte zikredilir. Bu ayetlerden bazıları mealen şöyledir. "Siz sabir gösterir ve Allah'tan sakinirsiniz (*tettkû*), ve eger onlar su anda üzerinize gelseler, Rabbiniz savaş eğitimi görmüş bes bin melekke sizi takviye eder."⁵⁶ "Ey iman edenler, sabredin, sebat gösterin, (sınırlarda) nöbet tutun ve Allah'tan *sakinin* ki basariya eresiniz."⁵⁷

Takvâ “günaha sevk eden şeylerden nefsi korumak, Allah’a itaat yoluyla onun cezalandırmasından kaçınmak,” anlamına gelmektedir.⁵⁸ Sabir, takvâ ilişkisinde öne çıkan husus, bu iki meziyeti kendisinde toplayan kişilerin “muhsin”ler diye adlandırılmasıdır. “Süphesiz, kim sakınır ve sabrederse Allah muhsinlerin mükâfatını zayi etmez.”⁵⁹ Takvâ bütün hayırları kapsayan bir isim, sabir ise her türlü iyi özelliğin (birr’in) içerisinde bulunan bir manadır. Kur’an’da bu iki özelliği kendisinde toplayan kişiler “muhsin”lerden sayılmaktadır.

Sabirle birlikte zikredilen bir diğer kavram da sükürdür.⁶⁰ Sabir ve sükürün birlikte kullanılışlarına dikkat edildiği zaman, bunların birbiriyle iç içe olan, tek bir meziyet şeklinde takdim edildiği görülür. Çünkü insan her halükarda ya bir nimet ya da sıkıntı içerisinde bulunur. Eger nimet içerisinde ise hem sükür, hem de sabir gerekir. Sükür o nimete sahip olması ve elindeki o nimetin sabit kalmasının ve artmasının bir gereğidir. Sabir ise o nimeti elde ederken yerine getirilmesi gereken zahiri sebeplere sabredip, onun şartlarına katlanmanın bir gereğidir. Nimetin elde edilebilmesi açısından bakıldığında burada kişinin sabra olan ihtiyacı, bela anında sabra olan ihtiyacından daha fazladır. “Ayrıca bu iki hüvyun iman hüvyullarından olması dolayısıyla burada “sabbar sekûr” ifadelerinin “mü’min” demekten kinaye olduğu söylenmiştir.”⁶¹

Kur’an’da vurgulanan bu sabir sükür birlikteliğinden, bir davranışın tam anlamıyla sabir olarak nitelendirilebilmesi için içerisinde sükürün de bulunması gerektiği anlaşılmaktadır.

Kur’an’da sabirle birlikte zikredilen kavramlardan birisi de tevekküldür.⁶² Sabirin tevekkül ile ilişkisi, süphesiz anlamının onunla tamamlanan bir yönü olması dolayısıyla dır. Tevekkülün, sabri su yönüyle tamamladığı söylenebilir: “İnsan gerçekleştirmek istediğı bir iş için gereken şartları yerine getirmeden; sabir sebat göstermeden, sadece tevekkül ederse, sonuçta büyük bir üzüntü ve pısmanlık duyar, kendisini kınar. Sayet gereken şartları yerine getirdikten; sabir-u sebat gösterdikten sonra sadece o sebeplere dayanır da, içinden Allah’a tevekkülü unutursa, emeginin bir şekilde bosa gidip başarısızlığa uğraması durumunda ise daha büyük bir hayal kırıklığına uğrar ve ümitsizlikten ne yapacağını bilemez hale gelir. Basta Allah’a değil de şartlara (sebeplere) tevekkül edip O’nu unuttuğı için, sabir ve sebatı hatirına getiremez. Bu nedenle Allah (cc.) sabir ile tevekkülü bir çok yerde birlikte zikretmiştir.”⁶³ Durum böyle olunca Kur’an’da bu iki kavramın neden birlikte zikredildiği daha iyi anlaşılır.

Kur'an-i Kerim'in muhtelif yerlerinde sabir kelimesi "salât" (namaz) ile birlikte zikredilmiştir. Bu ayetlerin bir kısmında sabir ve namazla Allah'tan yardım talebinde bulunulması tavsiye edilir: "Ey iman edenler, sabir ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Çünkü Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir."⁶⁴

Kur'an-i Kerim'de bir çok yerde zikredilen sabir ile namaz arasındaki ilişkinin mahiyetine gelince, aslında bu ilişki, genel anlamda sabir ile ibadet arasındaki ilişkidir. Namaz ise ibadetler arasında çok önemli bir yere sahip olduğundan ayetlerde çoğunlukla "sabir ve namazla Allah'tan yardım isteyin" şeklinde ifade edilmiştir. Fatiha suresindeki "Ancak sana ibadet eder ve ancak senden yardım isteriz" mealindeki ayet, ibadet ile yardım isteme arasındaki ilişkiyi genel bir tarzda dile getirmiştir. Diğer ayetlerdeki "sabir ve namazla Allah'tan yardım isteme" emri, Fatiha suresindeki sözkonusu mücmel ayetin tefsiri mahiyetindedir diyebiliriz. Söz konusu ayetlerde sabrin namazdan önce zikredilmesi ise, namazın ancak sabirle tamamlanan bir ibadet olması gerçeğine işaret etmektedir.⁶⁵

Kur'an bağlamında sabirle ilgili bir diğer ifade de sabr-i cemîl'dir. Bu meziyet Kur'an'da peygamber lisaniyle övülerek zikredilen üstün bir sabir çeşididir. Hz. Yakup (a.s.), basına gelen musibete karşılık, artık bana düşen güzel bir sabirdir. Sizin anlattıklarınıza göre yardımına şüpheye yer bırakılmayacak ancak Allah'tır"⁶⁶ demesiyle bu çeşit sabra misal gösterilmiştir.

Sabr-i cemil, şikayetsiz sabir demektir.⁶⁷ Buradaki şikayetten maksat insanlara yapılan şikayettir. Allah'a yapılan şikayet ve yalvarmanın sabr-i cemile aykiri olmadığı söylenmiştir. Sayet şikintilerin Allah'a şikayeti sabri-cemile aykiri olsaydı Hz. Yakup (a.s.), "ben gam ve kederimi ancak Allah'a şikayet ediyorum" sözünü söylemezdi denmiştir. Yine Kur'an'da, insanların efendileri olan peygamberlerin benzer durumlarda Allah'a yöneldiklerine dair misaller mevcuttur.⁶⁸ "Bu sözlü şikayet ve dualarından dolayı Allah onları övmektedir."⁶⁹

Bu örneklerden anlaşıldığına göre insanın durumunu Allah'a arz etmesi ona yalvarması sabr-i cemile muhalif değildir. Allah'ın her şeyi bilmesine ve belaları gönderenin de kendisi olmasına rağmen Allah'a yapılan şikayetin anlami kulun, O'nun karşısında, aczini itiraf etmesi demektir.

5. Rûhî Yönüyle Sabir Kavramı

İnsani yaratan Allah (cc.) Kur'an'da onun nefsinin (kisiliginin) niteliği hakkında açıklayıcı bilgiler vermektedir. Buna göre Allah (cc.) nefsi

iyilik ve kötülük yapabilecek potansiyelde yaratmıştır: “Nefse ve onu en güzel bir biçimde şekillendirene yemin ederim. Sonra ona kötülük duygusunu da, sakinip iyi olmayı da birlikte ilham etmiştir.”⁷⁰ İnsanın böyle bir yaratılışa sahip olması onun dünyada bir imtihan halinde bulunmasıyla izah edilir. İmtihan esnasında bir kısım nefsler sürekli olarak kötü arzularının kontrolü altında,⁷¹ bir kısım nefsler de arzularının esiri olmamakla birlikte zaman zaman bunlar doğrultusunda hareket ederek günah işlemekte, fakat bundan dolayı pismanlık duymaktadırlar. Bir kısım nefsler de ibadet ve salih amellerle Allah’a yönelerek Ona yaklaşmakta, nefsinin arzu ve isteklerini dinin elverdiği ölçüde, belirli sınırlar dahilinde yerine getirerek bedenî ve ruhî arzuları arasında tam olarak dengeyi sağlamaktadırlar.

Kur’an-i Kerim’de insan maddi ve manevi yapısıyla birlikte değerlendirilmiştir. Onun sadece ruhuna veya sadece bedenine insan denilmez. Bu terkinin maddi yönü beser, manevi yönü ise ruh veya nefstir. İnsani iyilige ya da kötülüğe yönelen nedenlerin kaynağı bu terkinin bütünlüğünde bulunur. Onun sahip olduğu bu ikili yapı, davranışlarının da iki yönlü olmasına imkan vermektedir. “O, aynı anda korku ve ümidin, sevgi ve nefretin, sevinç ve kederin değişik hallerini bir arada yaşayabilmektedir.”⁷² İnsanın bu yönü Kur’anın onu anlatırken üzerinde durduğu önemli hususlardandır. Allah insanın bu durumunu özellikle bilmesini ve ona göre hareket etmesini istemektedir.

İste sabir insanın yapısından kaynaklanan bu zıtlıkların bilinçli bir şekilde kontrol edilmesidir. Sabir sayesinde insan bu zıtlıkların olumsuz etkilerini yaşamaktan kurtulur ve ruh sağlığını muhafaza eder. Sabirden bahseden ayetlerin bir kısmında bu konuya dikkat çekilmiştir. İnsanın – yaratılışında varolan bu zıtlıktan dolayı- mutlak ziyan içinde olduğuna dikkat çeken Asr suresinde, sabredenlerin yapılarındaki bu iki zıt yani kontrol ederek salih (yararlı) ameller yaptıkları için bu ziyandan kurtulduklarına işaret edilir:

“Asra yemin olsun ki, insan gerçekten ziyan içindedir. Bundan ancak iman edip salih amel işleyenler, birbirlerine hakkı ve sabri tavsiye edenler müstesnadır.”⁷³

Bu surede iman ederek sabri ve salih ameli birleştirenler, ziyana uğrayanlardan istisna edilmiştir. Aynı durum benzer bir istisna ile Hûd suresi 11. ayette de tekrarlanmıştır. Hatta –her iki surede, salih amel işleyenler ve sabredenler birlikte değerlendirildiği için- söz konusu surenin 9,10 ve 11. ayetleri, Asr suresindeki “mutlak ziyan” ifadesini tefsir etmekte

ve sabrin insanın yapısında bulunan bu zıtlıkları kontrol etmek demek olduğunu vurgulanmaktadır.

Söz konusu ayetler meâlen şöyledir: “Eğer insana tarafımızdan bir rahmet (nimet) tattırır da sonra bunu çekip alırsak, o tamamen ümit keser ve nankör olur. Ve eğer, kendisine dokunan bir zarardan sonra ona bir nimet tattırırsak elbette “*kötülük benden gitti*” der. Çünkü o simariktir, böbürlenendir. Ancak *sabredenler ve salih ameller* yapanlar böyle değildir. İşte onlar için bir bağış ve bir büyük mükafat vardır.”⁷⁴

“Burada sözü edilen iman, insanın aklî varlığına (ruhî, nefsî yönüne) ait bir fiil olup görünmeyen (gayb) alanda gerçekleşir. Amel ise inanma fiilinden ayrı ve fakat onun üzerine kurulan bir davranış olup insanın daha çok bedeni varlığı ile ilgilidir. Salih amel bedeninin icrasıyla görünüş dünyasında olup biter. İnsanın bedensel yönünden böylesine salih amellerin sadır olması demek, onun nefsî temayül ve güdülerini doğrultusunda hareket etmekten geri durup, ruhî yönünün hükmü altına girmesi demektir. Bu durum iki yönlü yapıya sahip olan insanın bu iki yönü arasında bir uzlaşma ve işbirliği meydana gelmesi demektir.”⁷⁵ İşte, insanın yapısındaki bu iki yön arasında uzlaşma ve kontrol dengesini sağlayan şey sabirdir. Bunun için ayetin devamında sabirden bahsedilmiştir.

Her iki yerde geçen sabir ayetlerine sabir-salih amel ilişkisi açısından bakıldığında, sabrin insan psikolojisindeki yeri daha iyi anlaşılmaktadır. Böylece sabrin bir anlamının da insanın tabiatından –aceleci yapısından⁷⁶ kaynaklanan durumların kontrol edilmesi demek olduğu ortaya çıkar.

6. Ahlâkî Açıdan Sabir Kavramı

Kur’an-i Kerim, bütün dînî hükümlerin dayandığı bir kaynak olduğu gibi ahlâkî ilkelerin de kendisinden çıkarıldığı bir kaynak durumundadır.⁷⁷ Ona göre, insan ahlakının temeli ilahî ahlaka dayanmalıdır. Allah ise her zaman insanları bağışlamaya ve müsfik davranmaya hazır olduğu için insanın da baskalarını mazur görmeye ve affetmeye,⁷⁸ gerektiği yerde sabirli davranmaya hazır olması gerekmektedir: “...Bağışlasınlar, ferâgat göstereyinler. Allah’ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz? Allah çok bağışlayandır, çok merhametlidir.”⁷⁹ Kuran’ın insan ahlâkî ile ilgili ana kavramlarından her hangi birinin tahlilinde, bunların Allah’ın kendisinin ahlâkî vasfı ile olan temel bağını gözden kaçırmamak gerekir. Sabir kavramına bu açıdan bakıldığında Kuran’ın bu fazilet üzerinde neden bu kadar ısrar ettiği daha iyi anlaşılır.

Kur'an'da sabrin nasıl anlasılması gerektiği ve sınırlarının ne olduğu, yani insanın hangi sınıra kadar sabretmesi gerektiği gibi hususlara açıklık getirilmiştir.

Ahlâkî açıdan sabrin nasıl anlasılması gerektiği hususunda bize isik tutan ayetler meâlen şöyledir:

“Eger ceza verecekseniz, size yapılanın misliyle ceza verin. Ama sabrederseniz, elbette bu, sabredenler için daha hayirlidir.”⁸⁰

“Bir kötülüğün cezası ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükafatı Allah'a aittir...Kim sabreder ve affederse şüphesiz bu hareketi, yapılmaya değer işlerdendir.”⁸¹

“İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel bir tavırla önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki yakın bir dost olur. Bu haslete ancak sabredenler kavuşturulur. Buna ancak (hayirdan) büyük pay sahibi olan kimse kavuşturulur.”⁸²

Bu ayetlere göre insan bir kötü davranışa maruz kaldığı takdirde kendisine yapılan bu kötülüğe çeşitli şekillerde karşılık verebilir. Çünkü “Kur'an-ı Kerim belirlenebilir her fiil içerisinde ayırıcı ve yeterince açık işaretler verdiği iki iyi derecesini insanlara göstermektedir: Birincisi göstermiş olduğu sınırın altına inilemeyecek olan asgarî miktar, ikincisi de âzamîyi asmaksızın daha üstte bulunan miktardır.”⁸³ “Vazifelerin en aşağı derecesi, baskalarına karşı adaleti gözetmek, kendine karşı ise ‘ruhsat’, yani kolaylık- genişlik çerçevesinde davranmaktır. Daha üstün derece ise baskalarına karşı iyilik, kendine karşı da ‘azîmet’ yani, yapılması gereken her işe gönül bağlayarak, onu mutlaka yapmak azmi ile hareket etmektir.”⁸⁴

Buna göre kişi/kisiler kendilerine yapılan kötülüklere karşılık olarak şu üç yoldan birisini tercih edebileceklerdir. 1- Kötülüklere aynı şekilde mukabelede bulunmak, 2- Bunlara sabrederek bağışlama yoluna gitmek, 3- Bunlara karşı en güzel bir davranış biçimi olan iyilikle karşılık vermek. Şimdi Kur'an'ın öngördüğü bu davranış biçimlerini biraz daha ayrıntılı bir şekilde ele alıp Kur'an'ın ahlâk anlayışında bu davranışların yerini tespit etmeye çalışalım.

a) Kötülüklere Misli ile Karşılık Vermek

“Eger ceza verecekseniz, size yapılan iskencenin misliyle ceza verin. Ama sabrederseniz, elbette bu, sabredenler için daha hayirlidir.”⁸⁵ buyrulurken insanın kötü bir davranış karşısında buna aynı şekilde mukabele

etme hakkının olduğu açıklanmaktadır. Fakat yukarıdaki her iki ayette de vurgulandığı gibi bu karşılık vermede dikkat edilecek en önemli husus bunun adalete uygun olmasıdır. “Bu adaletin birinci mertebesidir. Eğer her hangi bir ceza verecek olursanız size revâ görülenin misli ile karşılık verin. Yani eğer siz kisasın tam olarak uygulanmasında arzulu iseniz, onun dengi ile yetininiz, fazlasını yapmayınız çünkü bu zulümdür. Zulüm ise yasak edilmistir.”⁸⁶

“Görülüyor ki, bir insan kötülüğü misli ile karşılamak durumunda bile gördüğü muameleden baskasını yapma hakkına sahip değildir. Yoksa zulmetmiş olacaktır. Zaten bu konuda onlara ruhsat verilirken ‘umulur ki korunursunuz’⁸⁷, ‘Allah korunanlar ve güzel amel edenlerle birlikte’⁸⁸ gibi hatırlatmalar yapılması müslümanı -Allah’tan korkmaz kulları arasına girmemesi için- mümkün olduğu kadar azimete tarafına yönelmeye teşvik etmektedir. Bu şekilde kendini hesaba çekmek, kalbini doğrulamak ve ruhunu temizlemek isine önem veren müslümanlar, kötülüğü kötülükle karşılamak şöyle dursun, zulüm ve hakaret gördüklerinde işi Allah’a havale etmeyi tercih ederler. Böylece zalimin ve haddini aşan zulüm ve tecavüzünü anlayarak pisman olmasına ve kendisini düzeltmesine imkan vermiş olurlar.”⁸⁹

b) Kötülüklerle Sabrederek Onları Bağışlamak

Yapılan kötülüklerle misli ile karşılık vermeyip sabretmek ve bunları bağışlamaktır. ‘Eğer ceza verecekseniz, size yapılan iskencenin misliyle ceza verin. Ama sabrederseniz, elbette bu, sabredenler için daha hayırlıdır’ ayeti buna işaret etmektedir. “Bu ifade -eğer ceza verecekseniz ifadesinde- haksızlığa uğrayan kimse için böyle yapmamasının daha evlâ olduğuna dair bir delil vardır.”⁹⁰

Yine başka bir ayette “Kim sabreder ve affederse şüphesiz bu hareketi, yapılmaya değer işlerdendir”⁹¹ buyrulurken sabretmenin ve bağışlamanın karşılık vermekten daha üstün; azimete layık bir fazilet olduğu tekrarlanmış ve sabir teşvik edilmiştir.

Kur’an kötülüklerle misli ile mukabelede bulunmaya ruhsat verdiğini belirtir belirtmez hemen ardından, insanların zaaf ve gevseklikleri ile ilgili temayülleri mukavemet etmelerini sağlamak amacıyla, onların cesaretlerine seslenerek, bir takım sıkıntılara katlanmalarını ve yılmadan en üstün çözüm yolunu benimsemelerini tavsiye etmektedir. Bu durum Kur’an’ın her an ısrarla üzerinde durduğu bir husustur.⁹²

Kur'an sabretmenin ve bağışlamanın takdire sayan bir davranış olduğunu belirtmekle birlikte, yukarıda da görüldüğü gibi, zaman zaman yapılanlara misli ile mukabelede bulunmaya ve hakkını almaya imkan tanımaktadır. Buradan anlaşılmaktadır ki, Kur'an'a göre her ne kadar aslanan sabretmek ve bağışlamak ise de, hakkını almak ve misli ile mukabelede bulunmak ilke olarak yasaklanmış değildir. Ayetlerin büyük çoğunluğu sabri ve affi tavsiye ederken,⁹³ bir kısmı da hakkını almaya imkan vermektedir.⁹⁴

Burada affetmeyi teşvik eden ayetlerin intikam almaya imkan sağlayan ayetlerle nasıl uzlaştırılacağı sorusu akla gelebilir. Daha açık bir ifadeyle hangi sınıra kadar sabir ve af, hangi sınırdan sonra da karşılık verme sözkonusu olacak ve bunun tespiti neye göre yapılacaktır? Buna söyle cevap verilmiştir: "Yapılacak af iki türlü sonuç doğurabilir: 1. Sabrederek affetmek suçlunun yatışmasına ve ondan vazgeçmesine neden olabilir. 2. Bu af suçlunun suçunun artmasına, öfke ve kininin kuvvetlenmesine neden olabilir. İşte af konusunda mezkur olan ayetler birinci kısımdandır, karşılığa ruhsat veren ayetler de ikinci kısımdandır. Yani kötülüğü artıracak affa yer yoktur. Böylece varmış gibi görünen zıtlık intibai ortadan kalkmış olmaktadır."⁹⁵

Netice olarak ayetlerin çoğu intikam almayarak sabretmenin daha hayırlı ve takdire sayan bir davranış olduğuna işaret etmektedir. Kur'an ahlâkının gereği budur.

c) Kötülüklerle İyilikle Karşılık Vermek

Sabrin en üst derecesi yapılan kötülüklerle iyilikle mukabelede bulunmaktadır: "İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel bir tavırla önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki yakın bir dost olur. Bu haslete ancak sabredenler kavuşturulur. Buna ancak (hayırdan) büyük pay sahibi olan kimse kavuşturulur."⁹⁶

Sabirdan bahseden bu ayetin hemen girişinde iyilikle kötülüğün eşit olmadığı vurgulanmaktadır. "Yani bu, iyilik de kötülük de kendi aralarında derecelere ayrılırlar demektir."⁹⁷ Bunun için "esit olmak söyle dursun her iyilik de bir olmaz, her kötülük de bir olmaz. Hem güzel huyların, iyi amellerin eserlerde ve hükümlerde mertebeleri çeşitlidir; hem de kötülüklerin"⁹⁸ "sözgelisi kötülük yapan bir kişiye iyilikle mukabelede bulunmak en üstün bir derecedir. Çünkü bu davranış affetmekten daha üstün bir fazilettir. Bu fazilete ise ancak içindeki intikam alma duygusunu

bastırabilen sabirli kişiler;”⁹⁹ “yani sabrin kendilerinde bir karakter, bir seciye haline geldiği kişiler erisebilir.”¹⁰⁰

Görüldüğü gibi sabir fazileti kendi içerisinde derecelere ayrılmış ve bunun en üst sınırı, maruz kalınan kötü muamelelere en güzel bir davranışla karşılık vererek onu önlemek olarak belirlenmiştir. Böylece mükellef bir müslüman kendisine layık gördüğü dereceye göre, tecavüze karşı mukabelede bulunmak imkanını haiz olsa bile daha yüksek bir ahlâk seviyesine erişmiş olan kişiler, kendilerini kötülüğe iyilikle mukabele etmekle mükellef sayarlar. Çünkü bu, Allah’ın onlara layık görmüş olduğu daha ileri bir derecedir.

Bunun ise çok kolay bir davranış olmadığı için buna ancak faziletten büyük pay sahibi olanların erisebileceği vurgulanmıştır. Bu şekilde davranabilen kişi çok büyük bir fazilete sahip olmuştur demektir.

Böylece sabir, insanın ahlâkî bakımından mükemmelliğini ortaya koyan çok önemli bir gösterge durumundadır. Kur’an-i Kerimde Hz. Peygamber (sav)’ın “büyük bir ahlâk üzerine bulunduğu”nu¹⁰¹ söyleyen ayeti kerimenin onun düşmanlarına karşı göstermiş olduğu büyük sabri bağlamında söylenmiş olması, sabrin kişinin ahlâkî derecesini belirleyen çok önemli bir fazilet olduğu hususunu teyit etmektedir. Bazı müfessirler Resulullah (sav)’ın yüce bir ahlâk üzere oluşunu, O’nun çok büyük sıkıntılara sabretmesiyle ilgili görmüşlerdir. Zemahserî bu konuda şu izahı yapmaktadır: “Resulullah’ın ahlâkî kavminin kendisine verdiği sıkıntılara çok ciddi bir şekilde katlandığı için tazim edilmiştir.”¹⁰²

Netice olarak sabir insanın ahlâkî kişiliğini oluşturmada çok önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla insanın ahlâkî bakımından mükemmelliğini gösteren isaret durumundaki önemli bir fazilettir.

7. Sonuç

Arapça kökenli bir kelime olan sabrin lügatlerdeki kullanımında öne çıkan temel anlam kendini alıkoymak; (nefsini) hapsedmektir. Türkçe’de kullanılan sabir kelimesi de onun bu yönünü yansıtır niteliktedir. Terim olarak sabir, çeşitli şekillerde tanımlanmakla birlikte, bunlar arasında çoğunlukla iki ortak nokta göze çarpmaktadır: Bunlardan birincisi *acele davranmamak*, diğeri de *mukavemet göstermek*dir. Dolayısıyla hadiseler karşısında hiçbir şekilde mukavemet göstermemek; olumlu ya da olumsuz, herhangi bir tepkide bulunmamak sabretmek demek değildir.

Anlam bakımından sabirle ilişkili bulunan kavramlar, hilm, cehl ve e’cez’u kavramlarıdır. Bunlardan hilm, sabirle benzerlik arz ederken, cehl ve

cez' ise zitlik bakımından sabirle ilişkilidir. Hilm, içinde sabir ve sekinet anlamını barındırmakla beraber, bu kavramda güç ve kudretle birlikte gelen bir sabir sözkonusudur. Cehl kavramının incelenmesi neticesinde, cehalet diye ifade edilen olumsuz niteliğin bilgisizlik değil, sabirsizlik demek olduğu ortaya çıkmış olmaktadır. Cez' kavramı ise daha çok insanın kişiliğinden kaynaklanan aceleci yapısına atıfta bulunmaktadır.

Cahiliye olarak bilinen İslam öncesi dönemde sabir, daha çok şahsi veya kabile şerefini koruma uğrunda gösterilen tahammülü ifade ederken, İslamî dönemde, Kur'anın nüzülü ile birlikte kavramın içerisinde abartı olarak bulunan bazı unsurlar atılmış, sabir eskiye göre uygulanabilirliği daha güç olan ilave bazı anlamlar kazanmıştır. Sonraki dönemlerde kavram, daha çok tasavvufta ele alınmış ve burada kavramın bâtinî yönüne vurgu yapılmıştır.

Sabir Kur'an bağlamında takva, şükür, tevekkül, namaz vs. kelimelerle birlikte kullanılmış ve bu kullanımlar, konuya ilgi duyanlara, sabrin nasıl anlaşılması gerektiği hususunda yeterli ipuçlarını sağlamıştır.

İnsanın iç dünyasında cereyan etmesi dolayısıyla sabir, önemli ölçüde onun rûhî yönüyle alakalı bir kavramdır aynı zamanda. Kur'an'da sabrin bu yönüne de yeterince atıfta bulunulmuştur.

Son olarak Kur'an, üzerinde sıkça durduğu bu kavramın anlamını açık bir şekilde ortaya koymakla kalmamış, uygulamada bunun nasıl olacağına dair ahlâkî ilkeleri de tespit etmiştir.

Kaynakça

- Âlûsî, Sıhabuddin Seyyid Mahmud el- Bağdadi, Ruhul-Maâni fi Tefsiri'l- Kur'ani'l-Azim ve's-Sebi'l-Mesani, (tah. Muhammed Hüseyin el- Arab), Beyrut, 1994.
- Babanzâde Ahmet Nâim, İslam Ahlâkinin Esasları, İstanbul, 1963.
- Beyzâvî, Abdullah b.Ömer b.Muhammed, Envâru't-Tenzîl ve Esrâru'Tevîl, (Tah. Abdulkadir Arafat el- A'sâ), Beyrut, 1996.
- Cevheri, Es- Sihah, Misir, 1956.
- Cürcânî, Seyyid Serif Ali b. Muhammed, Et-Ta'rifat, İstanbul, 1318 (H).
- Draz, Muhammed Abdullah, Kur'an Ahlâki, (çev. Prof. Dr. Ünver Günay, Prof. Dr. Emrullah Yüksel), İstanbul, 1993.
- Ebu Talip Muhammed b. Ali b. Atiyye el-Mekki, Kûtu'l-Kulub fi Muâmelâti'l- Mahbub, (tah. Said Nesib Mekarem), Beyrut, 1995.

- Erdem, Hüsametdin, Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk, Konya, 1996.
- Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, İhyau Ulumi'd-Din, Beyrut, ts..
- Gölcük, Serafettin, Kur'an ve İnsan, Konya, 1996.
- Izutsu, Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan, (çev. Süleyman Ates), İstanbul, ts.
- Izutsu, Toshihiko, Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul, 1991.
- İbni Kayyim el-Cevziyye, Tarîku'l-Hicreteyn ve Bâbü's- Saadeteyn, (Tah.Yusuf Ali Bedivî), Beyrut, 1992.
- İbni Manzur, Lisanu'l-Arab, Beyrut, 1968.
- Kuseyrî, Ebu'l-Kasim Abdulkarim b. Havazin b. Abdülmelik, Kuseyri Risalesi, (çev. Süleyman Uludag), İstanbul, 1978.
- Muhammed b. es-Salih el-Menbecî, Teselliyetü Ehli'l-Mesâib, Beyrut, ts.
- Mustafa Sabri el-Ester, El-Asru'l-Câhilî: el-Edeb ve'n-Nusûs ve'l-Mullakât, Halep, 1994.
- Necmeddin-i Kübrâ, Ebu'l-Cenan Ahmed b. Ömer, Tasavvufî Hayat: Usulü Asere, (çev. Mustafa Kara), İstanbul, 1980.
- Râgib el-İsfahânî, El- Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an, Kahire, 1961.
- Ragib el-İsfahani, Ez-Zerâ ilâ Mekârimi's-Serîa', Misir, 1973.
- Râzî, Ebu Abdillah Fahreddin Muhammed b. Ömer, Mefâtîhu'l Gayb, (çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadik Kiliç, Sadik Dogru), Ankara, 1988.
- Resid Riza, Seyyid Muhammed, Tefsiru'l-Menâr, Misir, 1954, II/37.
- Serrac, Ebu Nasr Abdullah b. Ali et Tûsî, El-Lüma'(tah. Abdülhakim Mahmud), Misir, 1960.
- Sahin, Hasan, İnsan Din İlişkisi, Erciyes Üniv. İlahiyat Fak. Der., Kayseri, 1983.
- Siybânî, Ebû Zekeryya Yahya b. Ali, Serhu'l-Muallakâtu'l-Asri'l-Müzehhebât, Beyrut, ts.
- Wensinck, A.J., İslam Ansiklopedisi X, Sabir maddesi, İstanbul, 1966.
- Yazir, Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul, 1935.
- Yusuf es-Sentemerî, Serhu Hamâset-i Ebî Temmâm, (tah: Ali Mufaddal Hammûdân), Beyrut, 1992.
- Zebidi, Tacu'l-Arus, Beyrut, 1966.
- Zemahseri, Carullah Ebu'l-Kasim Mahmud b. Ömer, El-Kessâf an Hakâiki Gavâmzi't-Tenzil ve Uyûnu'l-Ekâvîl, Misir, 1354.

Dipnotlar

- ¹ İbni Manzur, Lisānu'l-Arab, Beyrut, 1968, IV/438; Zebidi, Tacu'l-Arus, Beyrut, 1966, III/327; Cevheri, Es - Sihah, Misir, 1956, II/706.
- ² A.J. Wensinck, İslam Ansiklopedisi, Sabir maddesi, İstanbul, 1966, X/3.
- ³ İbni Manzur, IV/438; Zebidi, III/327; Cevheri, II/706.
- ⁴ Cevheri, II/706.
- ⁵ İbni Manzur, IV/438.
- ⁶ A.J. Wensinck, X/3.
- ⁷ Buhari, Zebâih, 25; Müslim, Sayd, 58; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III/171.
- ⁸ Râgib el- İsfahânî, el- Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an, Kahire, 1961, s. 273.
- ⁹ Râzî, Ebu Abdillāh Fahreddin Muhammed b. Ömer, Mefâtîhu'l Gayb, (çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadik Kiliç, Sadik Dogru), Ankara, 1988, IV/87.
- ¹⁰ Cürcânî, Seyyid Serif Ali b. Muhammed, et-Ta'rifat, İstanbul, 1253, s.78.
- ¹¹ Kuseyrî, Ebu'l-Kasim Abdulkerim b. Havazin b. Abdulmelik, Kuseyri Risalesi, (çev. Süleyman Uludag), İstanbul, 1978, s. 43.
- ¹² Resid Riza, Seyyid Muhammed, Tefsiru'l-Menâr, Misir, 1954, II/37.
- ¹³ Zebidi, VIII/355; Cevheri, V/1903.
- ¹⁴ İbni Manzur, XII/145.
- ¹⁵ İbni Manzur, XIII/497.
- ¹⁶ Yusuf es-Sentemerî, Serhu Hamâset-i Ebî Temmâm, (tah: Ali Mufaddal Hammûdân), Beyrut, 1992, I/342.
- ¹⁷ Ragib el-İsfahani, Ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-Serîa', Misir, 1973, s.178.
- ¹⁸ Cürcani, Seyyid Serif, et-Ta'rifat, İstanbul, 1318, s.23.
- ¹⁹ Furkân, 25/63.
- ²⁰ Gazâlî, İhya, Beyrut, ts., III/169.
- ²¹ Toshihiko Izutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, (çev. Süleyman Ates), İstanbul, ts., s.263; Gazâlî, III/169.
- ²² Toshihiko Izutsu, Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul, 1991, s.52.
- ²³ Bkz. Yukarıda, hilm kavrami islenirken, Zühêyr el-Absî'nin örnek olarak gösterilen sîri.
- ²⁴ Yusuf, 12/33.
- ²⁵ En'am, 6/34, 35.
- ²⁶ Beyzâvî, Abdullah b.Ömer b.Muhammed, Envâru't-Tenzîl ve Esrâru'Tevîl, (Tah. Abdulkadir Arafat el- A'sâ), Beyrut, 1996, II/405.
- ²⁷ İbni Manzur, VIII/47; Cevherî, III/1195.
- ²⁸ Râzî, Mefâtîhu'l-Gayb, Misir, 1308, VIII/211.
- ²⁹ İbrahim, 14/21.
- ³⁰ Meâric, 7/20-21.
- ³¹ M. Hamdi Yazir, Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul, 1935, VII/336.
- ³² Sentemerî, I/179.
- ³³ Mustafa Sabri el-Ester, el-Asru'l-Câhilî: el-Edeb ve'n-Nusûs ve'l-Mullakât, Halep, 1994, s.338.
- ³⁴ Ester, s.363.

- ³⁵ Sentemerî, I/340.
- ³⁶ Siybânî, Ebû Zekeryya Yahya b. Ali, Serhu'l-Muallakâtu'l-Asri'l-Müzehhebât, Beyrut, ts., s.111.
- ³⁷ Izutsu, s.111.
- ³⁸ Ester, s.363.
- ³⁹ O dönemin sairlerinden Ümmü Sarîh el-Kindiyye kerem sahibi olan kabilesinin savaş şartlarına karşı ne kadar sabırlı olduğunu söyle dile getirmektedir: “Hiçbir kavmin tehdidi onları yildiramaz. Çünkü onlar öyle *kerem* sahibidirler ki, savasta ölmeyi bir ganimet bilirler. Savasmaktan yüz çevirseler bile şereflerini koruyabilecekleri halde, yine de onlar ölüm karşısında *sabretmeyi kerem* bilirler.” Sentemerî, I/572.
- ⁴⁰ Ester, s.363.
- ⁴¹ Izutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, s.255.
- ⁴² “O sarp yokus nedir? bilir misin? ...iman edenlerden olmak, birbirlerine sabri tavsiye edenlerden ve birbirlerine merhameti öğütleyenlerden olmaktadır.” (Beled, 90/12-17.
- ⁴³ Müddessir, 74/1-7.
- ⁴⁴ Ra'd, 13/22.
- ⁴⁵ Mesela vahyin başlangıcında nazil olan Müzzemmil suresinde Resulullah'in bu tür sözlü saldırılara karşı sabretmeye çağrılması anlamlıdır: “Onların söylemekte olduklarına sabret ve onlardan güzel bir şekilde uzaklaş”, (Müzzemmil, 73/10; Kâf, 50/39; Sâd, 38/17).
- ⁴⁶ Müsned, 4/485.
- ⁴⁷ Izutsu, Kur'an'da Dîn ve Ahlâkî Kavramlar, s.149.
- ⁴⁸ Serrac, Ebu Nasr Abdullah b. Ali et Tûsî, el-Lüma'(tah. Abdülhakim Mahmud), Misir, 1960, s.76.
- ⁴⁹ Necmeddin-i Kübrâ, Ebu'l-Cenan Ahmed b. Ömer, Tasavvufî Hayat: Usulü Asere, (çev. Mustafa Kara), İstanbul, 1980, s.64.
- ⁵⁰ Ebu Talip Muhammed b. Ali b. Atiyye el-Mekki., Kûtu'l-Kulub fi Muâmelâti'l-Mahbub, (tah. Saîd Nesib Mekarem), Beyrut, 1995, s. 394.
- ⁵¹ İsmail Hakki b. Mustafa Bursevî, Tefsiru Ruhul-Beyan, İstanbul, 1385, I/136.
- ⁵² Sihabuddin Seyyid Mahmud el- Bagdadi Âlûsî, Ruhul-Maâni fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Sebi'l-Mesani, (tah. Muhammed Hüseyin el- Arab), Beyrut, 1994, VIII/387.
- ⁵³ İbni Kayyim el-Cevziyye, Tarîku'l-Hicretayn ve Bâbü's- Saadeteyn, (Tah. Yusuf Ali Bedivî), Beyrut, 1992, s. 481-484.
- ⁵⁴ Mekki, s. 403.
- ⁵⁵ “Rabbinin makamında durmaktan korkanlar için iki cennet vardır”, Rahman, 55/46.
- ⁵⁶ Âli İmran, 3/125.
- ⁵⁷ Âli İmran, 3/200.
- ⁵⁸ Ragîb el-İsfehâni, el-Müfredat, s. 530.
- ⁵⁹ Yusuf, 12/90.
- ⁶⁰ “Gemilerin denizde Allah'ın lütfuyla yürüdüğünü görmez misin? Allah bununla size varlığının delillerini gösterir. Muhakkak bunda çok sabreden, çok şükreden herkes için ibretler vardır.” (Lokman, 31/31; Sebe', 34/19; Sûrâ, 42/32-33; İbrahim, 14/5).
- ⁶¹ Yazîr, IV/3015.
- ⁶² Peygamberlerle kafirler arasındaki bir diyalogda “...bize verdiginiz eziyetlere elbette sabredebiz. Tevekkül edenler yalnızca Allah'a tevekkül etsinler.” (İbrahim, 14/12; diğer ayetler: Nahl, 16/42; Ankebut, 29/59; Müzzemmil, 73/9-10).
- ⁶³ Resid Riza, IV/208.

- ⁶⁴ Bakara, 2/153; diğer ayetler için bkz.: Bakara, 2/45; Hacc, 22/35; Meâric, 70/19-23.
⁶⁵ Âlûsî, I/394.
⁶⁶ Yusuf, 12/18.
⁶⁷ Cürcânî, et-Ta'rifat, İstanbul, 1253, s.78.
⁶⁸ Enbiya, 21/83,87; Yusuf, 12/86; Kasas, 28/24.
⁶⁹ Muhammed b. es-Salih el-Menbecî, Teselliyetü Ehli'l-Mesâib, Beyrut, ts., s. 218-219.
⁷⁰ Sems, 91/7-8; bkz. Kamer, 50/16.
⁷¹ Furkan, 25/43-44.
⁷² Serafettin Gölcük, Kur'an ve İnsan, Konya, 1996, s.43.
⁷³ Asr, 103/1,2,3.
⁷⁴ Hud, 11/9,10,11.
⁷⁵ Hasan Sahin, İnsan Din İlişkisi, Erciyes Üniv. İlahiyat Fak. Der., Kayseri, 1983, I/117.
⁷⁶ "...İnsan pek acelecidir", İsra, 17/11; bkz. Meâric, 7/20-21; Yunus, 10/11,12.
⁷⁷ Hüsâmettin Erdem, Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk, Konya, 1996, s.19.
⁷⁸ İzutsu, s.40.
⁷⁹ Nûr, 24/22.
⁸⁰ Nahl, 16/126.
⁸¹ Sûra, 42/40-43.
⁸² Fussilet, 41/34-35.
⁸³ Muhammed Abdullah Draz, Kur'an Ahlâki, (çev. Prof. Dr. Ünver Günay, Prof. Dr. Emrullah Yüksel), İstanbul, 1993, s.44.
⁸⁴ Babanzâde Ahmet Nâim, İslam Ahlâkinin Esasları, İstanbul, 1963, s.82.
⁸⁵ Nahl, 16/126.
⁸⁶ Râzî, V/375.
⁸⁷ Âli İmran, 3/186.
⁸⁸ Nahl, 16/128.
⁸⁹ Babanzâde, s.85.
⁹⁰ Râzî, V/375.
⁹¹ Sûra, 42/40-43.
⁹² Bkz. Âli İmran, 3/186; Ahkâf, 46/35; Sûra, 42/43.
⁹³ Bakara, 3/237; A'râf, 7/199; Furkan, 25/72.
⁹⁴ Sûra, 42/37.
⁹⁵ Râzî, VII/339.
⁹⁶ Fussilet, 41/34-35.
⁹⁷ Zemahserî, Carullah Ebu'l-Kasim Mahmud b. Ömer, El-Kessâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûnu'l-Ekâvîl, Misir, 1354, III/397.
⁹⁸ Yazir, V/4206.
⁹⁹ Bursevî, VIII/262.
¹⁰⁰ Âlûsî, XIII/189.
¹⁰¹ Kalem, 68/1-4.
¹⁰² Zemahserî, IV/126; bkz. Beyzâvî, Abdullah b.Ömer b. Muhammed, Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl, Beyrut, 1990, IV/304; Âlûsî, XV/42.